

Και μετά την χρίση; το puzzle του ανατέλλοντος κύκλου

του Νίκου Κομνηνού

Χωρίς αμφιβολία πρόκειται για ρητορικό ερώτημα, που είναι όμως και πρόβλημα υπαρκτό και επίκαιρο. Γιατί είναι βέβαιο ότι η πολύμορφη χρίση, από τις αρχές της δεκαετίας του 1970, δεν ολοκλήρωσε τη διαδρομή της και ούτε είναι άμεσα ορατοί οι όροι της διεξόδου απ' αυτήν. Από την άλλη μεριά, η χρίση συγχεκριμενοποιεί το όριο μιας μακρόχρονης πορείας ανάπτυξης και ισορροπίας και συνεχίζεται σ' όλο το διάστημα που η τελευταία δεν αποκαθίσταται μαζί με μια νέα αναπτυξιακή δυναμική. Μετά την χρίση, λοιπόν; Ένα άμεσο ερώτημα για την τρέχουσα οικονομική πολιτική και ιδεολογική πρακτική και όχι μια μακρινή και δυσπρόσιτη μελλοντολογία.

Εάν η δεκαετία του 1970, γράφουν οι R. Boyer και J. Mistral (1983) καταγράφει και διερευνά τις συνθήκες της χρίσης, αυτή του 1980 στρέφεται στην αναζήτηση των διεξόδων και την έρευνα για την υπέρβαση των αντιφάσεών της. Σήμερα, η αναζήτηση νέων καθεστώτων συσσώρευσης και των θεσμικών ρυθμιστών τους, μαζί με τη διαχειριστική αντιμετώπιση της πραγματικότητας, έρχονται να υποκατασταστήσουν τις προσδοκίες (και ουτοπίες) του σοσοσιαλισμού και της επανάστασης, τις συνολικές κριτικές και απορρίψεις. Ταυτόχρονα όμως, και εδώ το οικοδόμημα γίνεται αντιφατικό, οι λύσεις δεν δρίσκονται μέσα στην υπάρχουσα κοινωνική οργάνωση, στις προφανείς προσδοκίες και στους μαζικά καταναλισκόμενους νέους μύθους.

1. Κύκλοι, φάσεις και καθεστώτα: η κανονικότητα των μεταμορφώσεων του καπιταλισμού.

«Μια νέα επανάσταση δεν είναι δυνατή παρά σαν συνέχεια μιας νέας χρίσης, αλλά η πρώτη δεν είναι τόσο βέβαιη όσο η δεύτερη», γράφει ο Marx δύο χρόνια μετά την αποτυχία των ευρωπαϊκών επαναστάσεων του 1848. Από την άλλη μεριά, μέσα στο Κεφάλαιο, πραγματεύεται τη γέννηση και εξέλιξη του καπιταλισμού κατά περιόδους μιας ορισμένης ομοιογένειας, που η μια ακολουθεί την άλλη· η μανουφακτούρα διαδέχεται την κοινοπραξία και δίνει τη θέση της στη μεγάλη βιομηχανία και στη συνέχεια στην αυτοματοποίηση.

Σ' αυτή την προσέγγιση στηρίζεται μια εκτεταμένη φιλολογία για στάδια, κύκλους και μακριές φάσεις του καπιταλισμού, που κάθε μια χαρακτηρίζεται

από ένα ιδιότυπο καθεστώς κοινωνικών και παραγωγικών σχέσεων και που η διαδοχή τους συνυφαίνεται μ' ένα ριζικό μετασχηματισμό των κοινωνικών σχέσεων. Καπιταλισμός ανταγωνιστικός, μόνοπωλιακός και κρατικομονοπωλιακός στο Λένιν, 50 ετείς κύκλοι ανόδου και ύφεσης στον Κοντράντιεφ, ενδογενής και εξωγενής μετατροπή των τάσεων στο Μαντέλ, καθεστώτα συσσώρευσης, ανταγωνιστική και μονοπωλιακή ρύθμιση στη σχολή της regulation, συνθέτουν μια προσέγγιση εξαιρετικά γόνιμη –παρά τη μηχανιστική πολλές φορές εκτροπή της– μετασχηματισμού μιας φαινομενικά συνεχούς πορείας σε διαχρονή διαδοχή νέων μορφών καπιταλισμού. Σε κάθε περίοδο ένα ανώτατο σημείο, το δριο ενός κλασικισμού, ακολουθείται από μια πτωτική πορεία αναδιάρθρωσης και επαναδιαπραγμάτευσης, όπου σχηματοποιούνται και οι συνθήκες για ένα νέο ποιοτικό άλμα, μια νέα εποχή.

Αν η καταγραφή και η διάκριση των κύκλων–περιόδων του καπιταλισμού, της ανόδου και της κρίσης καθενός, επικεντρώνει το άμεσο ενδιαφέρον, μεγαλύτερη σημάσια από τα προβλήματα της χρονικής οριοθέτησης των φάσεων έχουν οι όροι διαμόρφωσης και διαδοχής τους.

Στην πιο διαδεδομένη ερμηνεία, που εξάπτει έντονα την λαϊκή φαντασία, το περιεχόμενο των φάσεων είναι τεχνολογικό και στον τεχνολογικό μετασχηματισμό εναποτίθεται η ασυνέχεια των κύκλων. Έτσι μέσα στο πνεύμα της ανάλυσης του Schumpeter, αναγνωρίζεται:

- ένας πρώτος κύκλος μεταξύ 1789 και 1850, που τον χαρακτηρίζει η ατμομηχανή και η υφαντουργία,
- ένας δεύτερος κύκλος μεταξύ 1850 και 1895, του χάλυβα και των σιδηροδρόμων, που τελειώνει με την πρώτη μεγάλη κρίση του καπιταλισμού (1873-1895),
- ένας τρίτος κύκλος 1895-1939, του ήλεκτρισμού, του κινητήρα εσωτερικής καύσης, του ταυλορισμού και του αυτοκινήτου,
- ένας τέταρτος κύκλος, μετά το 1940, που ολοκλήρωνται με την σημερινή κρίση.

Σε αντίθεση με την παραπάνω γραμμική απαρίθμηση των επιτευγμάτων της τεχνολογίας, ο E. Mandel (1980) προτείνει μια ενδιαφέρουσα διάκριση σχετικά με τους κανόνες που διέπουν τη μετάβαση από μια φάση στην άλλη. Θεωρεί ότι το εσωτερικό σημείο της ανατροπής της τάσης και η έναρξη της περιόδου της αναδιάρθρωσης οφείλεται σε ενδογενείς δυνάμεις, στην ανάπτυξη των αντίθεσεων της συγκεκριμένης περιόδου. Από την άλλη μεριά, το εξωτερικό σημείο της αντιστροφής της τάσης οφείλεται σε εξωγενείς δυνάμεις συνδέεται με νέες ανακαλύψεις, με σημαντικές στιγμές της ταξικής σύγκρουσης, με την εμφάνιση νέων μορφών κοινωνικών σχέσεων.

Ένα βήμα ακόμη και μια διαφορετική ταυτόχρονα εκδοχή της διαδοχής περιόδων ανάπτυξης και κρίσης διατυπώνεται σε όρους καθεστώτων συσσώρευσης και τρόπων ρύθμισης. Με αφετηρία την εργασία του Aglietta για τις ΗΠΑ και μιας ομάδας ερευνητών του CEPREMAP για τη Γαλλία, διερευνώνται οικονομετρικά οι ασυνέχειες αλληλοεξαρτώμενων μεγεθών όπως οι τιμές, οι μισθοί, τα κέρδη, η παραγωγή και η παραγωγικότητα. Πρόκειται για την

επισήμιανση ποσοτικών ασυνεχειών, που στη συνέχεια εφμηνεύονται από τους αλληλοσυσχετισμούς των προτύπων εργασίας, παραγωγής και κατανάλωσης και τις θεσμικές και ιδεολογικές παρεμβάσεις – ρυθμίσεις τους. Η προηγούμενη γρονική διαδοχή κύκλων ανδρού και ύφεσης εφμηνεύεται εδώ από τους μετασχηματισμούς των κινητοποιήσεων συσσώρευσης και θρησκευτισμού. Περνάμε έτσι διαδοχικά από την εκτατική συσσώρευση του 19ου αιώνα, στην πρώτη μεγάλη κρίση του καπιταλισμού 1873-1895, στην ανάπτυξη που στηρίζεται στις δομές του μονοπωλιακού καπιταλισμού και συνεπικουρείται από τις ταινιορικές μορφές οργάνωσης της εργασίας, στη μεγάλη κρίση της ανταγωνιστικής ρύθμισης (1920-1945), στην περίοδο της εντατικής συσσώρευσης και της μονοπωλιακής ρύθμισης, που ολοκληρώνεται και τελειώνει με την κρίση της δεκαετίας του 1970. Εδώ, στο ερώτημα της μετάβασης, του «γεμίσματος του κενού» από την περιόδο της κρίσης σ' αυτήν της ανάπτυξης, ο A. Lipietz αντιτεραθέτει έναν τίτλο: «το εργατικό κίνημα, δύναμη συστηματική και αντισυστηματική».

Τεχνολογικοί νεωτερισμοί, εξωγενείς και ενδογενείς δυνάμεις, δυναμική της εργατικής παρέμβασης, σ' όλες τις περιπτώσεις υποστηρίζεται ότι ο χαρακτήρας του νέου κύκλου, που διαδέχεται την εποχή της κρίσης – αναδιάρθρωσης, συνυφαίνεται με τις διαδικασίες πάνω στις οποίες επιχειρείται η υπέρβαση της κρίσης και η επαναδιαπραγμάτευση της ισορροπίας. Ακόμη ότι ο χαρακτήρας της υπέρβασης εμπεριέχεται στο είδος της κινητοποίησης που αντιπαρατίθεται στην κρίση. Σε μια τέτοια εφμηνεία της περιοδολόγησης του καπιταλισμού, ο τρόπος που συντελείται η σημερινή αναδιάρθρωση, η κινητοποίηση των οικονομικών και πολιτικών δυνάμεων, οι απαντήσεις που δίνονται στα κύρια ζητήματα της κρίσης του φορντισμού (της παραγωγικότητας, της ισορροπίας παραγωγικότητας – κατανάλωσης, της δομής και παρέμβασης του κράτους, των θεσμών της διεθνούς ρύθμισης, της διεθνούς διαίρεσης της εργασίας). Ποιος είναι όμως σήμερα ο χαρακτήρας του νέου New Deal; και ποια τμήματα από το πολύμορφο μωσαϊκό των νέων ισορροπιών διαφαίνονται ήδη;

2. To puzzle του νέου κύκλου.

Αν το 1973 διέψευσε τραγικά τις οικονομικές ιδεολογίες του κεϋνσιανισμού (βλ. Ιωακείμογλου – Θέσεις 13), όμοια το 1985 απογοήτευσε αυτούς που διάστηκαν να πιστοποιήσουν το τέλος της ύφεσης και να διαγνώσουν την εύρουθμη λειτουργία ενός νέου οικονομικού και κοινωνικού πρότυπου ανάπτυξης. Αναφερόμενος στο ρόλο της νέας τεχνολογίας στην οικονομική αναδιάρθρωση ο M. Castells (1985), γράφει ότι με το τέλος της δεκαετίας της μεγάλης κρίσης 1973-1982, ένα νέο μοντέλο συσσώρευσης, κοινωνικής οργάνωσης και πολιτικής νομιμοποίησης καθιερώθηκε, πού ενώ παραμένει καπιταλιστικό, είναι σημαντικά διαφορετικό από το κεϋνσιανό πρότυπο της περιόδου 1945-1973. Το νέο πρότυπο στηρίζεται σε τρεις διαδικασίες: α. στο ριζικό μετασχη-

ματισμό των σχέσεων κεφαλαίου – εργασίας, όπου το κεφάλαιο ξανακερδίζει την πρωτοβουλία σε σχέση με τους μισθούς και τις ρυθμίσεις, που κατακτήθηκαν από το εργατικό κίνημα τις προηγούμενες δεκαετίες, 6. στο νέο ρόλο του κράτους και του δημιόσιου τομέα, που δεν αφορά τη μείωση της κρατικής παρέμβασης στην οικονομία αλλά τη στροφή της από τη συλλογική κατανάλωση στην υποστήριξη της συσσώρευσης και από τη νομιμοποίηση στην κυριαρχία, μια μεταβολή που μπορεί να αποδοθεί με την έκφραση “from welfare to Warfare State”, γ. στη νέα διεθνή και περιφερειακή διαίρεση της εργασίας, όπου κεφάλαιο, εργασία, παραγωγή, αγορές και διαχείριση αλλάζουν θέσεις, ακολουθώντας τις στρατηγικές των μεγάλων επιχειρήσεων, ανεξάρτητα από τις κοινωνικές και πολιτικές συνέπειες των μετακινήσεων.

Αναμφίβολα οι σχέσεις κεφαλαίου – εργασίας, η κρατική παρέμβαση και η χωρική διαίρεση της εργασίας μεταχματίζονται αποφασιστικά: δεν εξαντλούν όμως τις διαδικασίες της αναδιάρθρωσης, ούτε οι σημερινές τους εκφάνσεις είναι οριστικές και αμετάλητες. Θα ήταν σημαντική παράλειψη να υποτιμήσει κανές την άνιση κρίση των διαφορετικών κλάδων της βιομηχανίας, το γεγονός ότι για πρώτη φορά συγκεντρώνεται μια μεγάλη μεταποιητική βιομηχανία στις αναπτυσσόμενες χώρες. Τις μεταβολές των θεσιών της ρύθμισης στο διεθνή χώρο, τα νέα πολιτιστικά και ιδεολογικά πρότυπα που εισβάλλουν δυναμικά, την αμήχανη στάση του εργατικού κινήματος ή την υποβάθμιση της μαζικής πολιτικής δράσης. Ακόμη όμως περισσότερο αμήχανη είναι η προσπάθεια να συγκοληθούν αρμονικά τα νέα αυτά φαινόμενα και να αναδειχθούν σαν στοιχεία ισορροπίας μιας νέας εποχής, που αντικαθιστά τον κύκλο της φορντικής συσσώρευσης.

Μοιάζει λοιπόν με παιχνίδι – αίνιγμα (puzzle) η αναγνώριση και συναρμολόγηση των αποσπασματικών και συχνά αντιφατικών μετασχηματισμών της οικονομίας, της πολιτικής και της ιδεολογίας. Και η αντίληψη της λύσης γίνεται ακόμη πιο επίπονη καθώς ο υλικός και κοινωνικός χώρος της συνάρθρωσης δεν έχει ακόμη οριστικοποιηθεί. Από την άλλη μεριά, η κατεύθυνση προς την οποία συντελείται σήμερα η αναδιάρθρωση της κοινωνικής και οικονομικής ζωής λειτουργεί δεσμευτικά, και είναι μάλλον απίθανο οι νέες δράσεις να ανατρέψουν καθολικά τις ήδη διαμορφωμένες τάσεις. Από το puzzle λοιπόν του ανατέλλοντος κύκλου μπροστών (σώς να σκιαγραφηθούν ορισμένα τμήματά του, ορισμένες συνεκτικές αν και μη ολοκληρωμένες και τελικές εκδοχές της παραγωγής, του κράτους, της ιδεολογίας και της χωρικής συνάρθρωσής τους.

παραγωγική αναδιάρθρωση και νέα τεχνολογία

Ο εντοπισμός της κρίσης στην επιβράδυνση της παραγωγικότητας και στα ταιυλορ-φορντικά σχήματα οργάνωσης της εργασίας μέσα στο εργοστάσιο οδηγεί, σχεδόν νομοτελείακά, σε μια ορισμένη παραγωγική αναδιάρθρωση. Σ' αυτήν που μέσω της ανασύνθεσης της διαδικασίας της εργασίας, επιχειρείται η υπέρβαση των νεκρών χρόνων των μεταβιβάσεων, των προδόλημάτων της υπερειδίκευσης, του μεγάλου αριθμού των επιστατών και ελεγκτών, των με-

γάλων στοκ, κλπ. Καθώς η εντατικοποίηση άγγιξε τα δριά της, μια ποιοτικά νέα οργάνωση της εργασίας έγινε αναγκαία. Εδώ, η πολυλειτουργικότητα, η εργασία κατά ομάδες, η πληροφορική και οι αυτοματισμοί έδειξαν ότι μπορούν να ξεπεράσουν τα δρια παρόδησης της προηγούμενης κατάτμησης. Συστηματοποίησης και ροής. Έτοις η γοητεία και ευρεία αποδοχή των νέων τεχνολογιών δεν οφείλεται σε μια ρομαντική αποτίμηση του μεγαλείου της ανθρώπινης εφευρετικότητας αλλά στο γεγονός ότι υλοποιούν μια διέξοδο στο σκοτεινό ορίζοντα της καπιταλιστικής επιχείρησης. Οι πιο κρίσιμοι λοιπόν μετασχηματισμοί της παραγωγής, στο επίπεδο της επιχείρησης, στρέφονται γύρω από τη σταδιακή εγκατάλειψη του ταιυλορ-φορντικού προτύπου οργάνωσης της εργασίας, που ήταν προσανατολισμένο στη μαζική παραγωγή τυποποιημένων προϊόντων, των οποίων το κόστος ήταν αποκλειστική συνάρτηση του όγκου και του αριθμού των παρτίδων παραγωγής. Τη θέση του τείνει να καταλάβει εκείνη η οργάνωση που είναι προσανατολισμένη στην παραγωγή εναλλακτικών προϊόντων σε σχετικά μικρές ποσότητες και λογικά μικρό κόστος διαφοροποίησης (βλ. Θεοχαράς 1985 και Ιωακείμογλου 1983).

Πόσο όμως μπορούν να γενικευθούν οι νέες μορφές οργάνωσης της εργασίας; Μπορούν όλοι οι βιομηχανικοί κλάδοι και ο τριτογενής να επωφεληθούν από την υψηλή παραγωγικότητα που συνοδεύει τα μεταφορντικά σχήματα οργάνωσης, τους αυτομάτισμούς και την πληροφορική; Μ' άλλα λόγια ποιοι κλάδοι της βιομηχανίας μπορούν να θεωρηθούν σήμερα σαν κλάδοι ενεργοποίησης και εφαρμογής των νέων σχημάτων οργάνωσης και τεχνικής; Και εδώ οι απαντήσεις ποικίλουν, ανάλογα με το εύρος ορισμού των όρων «νέα τεχνολογία». Γενικά όμως οι κλάδοι της κατασκευής μηχανών, των ηλεκτρονικών, των μεταφορικών μέσων, των επιστημονικών οργάνων, των χημικών και των πλαστικών, θεωρούνται ότι συγκεντρώνουν τους νεωτερισμούς και τις νέες τεχνολογικές εφαρμογές και πάλι όχι σ' ολόκληρο το πλάτος τους αλλά σ' εκείνες τις δραστηριότητες που δρίσκουν εφαρμογή η βιοτεχνολογία, οι τεχνολογίες ενέργειας, η πληροφορική, η τεχνητή εφυΐα, οι αυτοματισμοί ή οι αγροχημικές τεχνολογίες. Αντίστοιχα στις υπηρεσίες, και ιδίως σ' αυτές που διαπραγματεύονται ζητήματα σχετικά με την παραγωγή (οργάνωση - διοίκηση), το εμπόριο και τη διακίνηση πληροφορίας (χρηματιστήριο, ασφαλιστικές εταιρίες), συναντάει κανείς μια εκτεταμένη χρήση πληροφορικής και μια αναδιάρθρωση της δομής της εργασίας. Μέχρι σήμερα λοιπόν, σ' ένα σχετικά μικρό μέρος της βιομηχανίας και τον τριτογενή μπορούν οι νεωτερισμοί της τεχνικής αναδιάρθρωσης να εφαρμοσθούν και δίνοντας λύση στα προβλήματα της παραγωγικότητας να οδηγήσουν σε μια νέα αναπτυξιακή δυναμική.

Παρά την περιορισμένη όμως εφαρμογή των μεταφορντικών σχημάτων οργάνωσης της εργασίας, οι συνολικές επιπτώσεις τους στις σχέσεις εργασίας και στην κοινωνική της διαίρεση είναι σημαντικές. Κατ' αρχήν η αυτοματοποίηση στη βιομηχανία και στον τριτογενή περιορίζει δραματικά τις δυνάμεις της ζωντανής εργασίας, ιδιαίτερα στους τομείς που τα συνδικάτα ασκούν σημαντική επιρροή. Έτοις μια μόνιμη απειλή και πίεση ασκείται στο εργατικό δυναμικό, που κάτω από την προοπτική αντικατάστασής του από μηχανές

αναγκάζεται να δεχθεί όποιες συνθήκες κρίνονται ικανοποιητικές για το κεφάλαιο. Πολλές φορές η απειλή είναι φανταστική καθώς κατά την υποκατάσταση πρέπει το κόστος της επένδυσης να εξισορροπείται από τις οικονομίες στις οποίες, στο διοικητικό προσωπικό και στην τεχνική δύναμη. Ακόμη οι συνυλικές επιπτώσεις της παραγωγικής αναδιάρθρωσης στην απασχόληση δεν είναι σαφείς: δεν τεκμηριώνεται δηλαδή το επιχείρημα της «τεχνολογικής ανεργίας» αλλά ούτε οι συνολικές επιδόσεις των αναπτυσσόμενων κλάδων αποτρέπουν την αίνιξη της ανεργίας. Ο μαζικός πάντως περιορισμός των θέσεων εργασίας αναγνωρίζεται από τους περισσότερους συγγραφείς καθώς ο ρυθμός γένινησης νέων θέσεων εργασίας, στους κλάδους υψηλής τεχνολογίας, δεν αναπληρεί αυτές που περιορίζονται λόγω της τεχνικής οργανωτικής αναδιάρθρωσης. Σε κάθε περίπτωση για να υπάρξει ισορροπία ανάμεσα σε προσφορά και σε ζήτηση είναι αναγκαία η επανεκπαίδευση των εργαζομένων καθώς και η εκπαίδευση στις νέες τεχνολογίες αυτών που για πρώτη φορά εμφανίζονται στην αγορά εργασίας. Εάν οι νεοεισερχόμενοι στην παραγωγή είναι ανειδίκευτοι θα δυσκολευτούν να εξασφαλίσουν εργασία ενώ η ανεργία θίγει περισσότερο τις μεγάλες ηλικίες και τις εργαζόμενες γυναίκες. Σε κάθε περίπτωση ο ανειδίκευτος εργάτης της φορντικής γραμμής συναρμολόγησης αρχίζει να σκιαγραφείται σαν φιγούρα του παρελθόντος και μαζί του η συνολική δομή της μαζικής κοινωνίας που συνόδευε την τυποποιημένη εργασία και το εισόδημά της.

Αναμφίσια όμως συνέπεια της παραγωγικής αναδιάρθρωσης είναι η μεταβολή της διαίρεσης της εργασίας και η εμφάνιση νέων κοινωνικο-επαγγελματικών κατηγοριών. Συγχεκριμένα στις χώρες του ΟΟΣΑ παρατηρείται μείωση των χειρωνακτών, των ειδικευμένων τεχνιτών και των απλών γραφειάδων ενώ αυξάνονται οι ειδικευμένοι εργαζόμενοι και οι διοικητικοί που σχετίζονται με την πληροφορική. Στα ίδια πλαίσια, η απασχόληση των εργαζομένων χαμηλής εκπαίδευσης μειώθηκε κατά 23% ενώ των μεσαία και υψηλά εκπαιδευτένων αυξήθηκε κατά 21% και 20% αντίστοιχα (Hanish 1981). Σημειακές παρατηρήσεις για τη συνολική δομή της απασχόλησης δείχνουν ότι διαμορφώνεται μια διπολική αγορά εργασίας με την περαιτέρω εξειδίκευση ενός μικρού αριθμού εργαζομένων και την αποειδίκευση της πλειοψηφίας τους. Αυτή η διπολικότητα αντανακλάται επίσης στην κατανομή του εισοδήματος, στην κατεύθυνση της «εξαφάνισης της μικροαστικής τάξης» (Thurrow 1984). Συντριβή της μικροαστικής τάξης, αποειδίκευση των «λευκών κολάρων», αποπομπή των «μπλε», αποτελούν σήμερα υπαρκτές τάσεις της δυναμικής υπερεδίκευσης – αποειδίκευσης μιας παραγωγικής δομής που τείνει να λειτουργήσει με μικρότερο αριθμό απασχολουμένων (και που θα θέσει εντονότερα το πρόβλημα του υπερπληθυσμού). Μόνο που η οριστική αποδοχή αυτών των τάσεων, με θετικό ή αρνητικό τρόπο, τείνει να μεταθέσει την ανάλυση στο χώρο της επιστημονικής φαντασίας και της μυθολογίας¹.

1. Σαν πραδείγματα μυθολογικών επενδύσεων των νέων τεχνολογιών αναφέρουμε το κείμενο του Toffler (1980) ή της Μοροπούλου (1986) που είναι πιο προσιτό.

πολιτική αναδιάρθρωση και το κράτος της «στρατιωτικής ευημερίας»

Η παραγωγική αναδιάρθρωση και οι νέες μιօρφές οργάνωσης της εργασίας συμβαδίζουν με τη μεταβολή της πολιτικής, των θεσμών και των διαδικασιών της ρύθμισης. Ο κεϋνσιανισμός ανήκει στο παρελθόν και μαζί του ολόκληρο το θεσμικό οικοδόμημα, που μ' αυτόν συναρθρώθηκε. Σήμερα στη μεταβαλόμενη μιօρφή του κράτους εμπεριέχονται καινούργια στοιχεία που εγγράφονται σε δύο βασικές λειτουργίες του: στον παρεμβατικό – ρυθμιστικό του ρόλο και στη συγχρότηση του ηγεμονικού συστήματος, με βάση την κοινωνική συναίνεση.

Οι πολιτικές της μεταφορντικής ρύθμισης εγγράφονται φαινομενικά σε μια διαφορετική σχέση πολιτικής και οικονομίας, σε μια σχέση διαχωρισμού, που ιέργεται ότι αποδέπτει στην αποκατάσταση της ελευθερίας των δυνάμεων της αγοράς και στον περιορισμό των κρατικών παρεμβάσεων στην οικονομία. Στην πραγματικότητα οι νέες πολιτικές αποσκοπούν μεν σε μια μεγαλύτερη ευλ.ιξία των οικονομικών δραστηριοτήτων, αλλά δεν συνεπάγονται και τον περιορισμό του συνολικού μεγέθους ή της συνολικής κρατικής παρέμβασης. Η μεταβολή της τελευταίας εντοπίζεται στην αναίρεση του κράτους πρόνοιας², στη μείωση του πραγματικού μισθού και στον επαναπροσανατολισμό των δαπανών προς την υποστήριξη της συσσώρευσης του κεφαλαίου. Στις ΗΠΑ για παράδειγμα, παρά τον περιορισμό της κρατικής κοινωνικής πολιτικής, η παρέμβαση του κράτους δρίσκεται στα υψηλοτερά μεταπολεμικά επίπεδα. Γεγονός που τεκμηριώνεται από την αύξηση του κρατικού προϋπολογισμού, τα μεγάλα ελλείμματά του, τις αυξημένες στρατιωτικές δαπάνες, τον προστατευτισμό στο εξωτερικό εμπόριο, την κυβερνητικά ελεγχόμενη ανάπτυξη της τεχνολογίας (όλα στο όνομα της μη παρέμβασης και του νεοφιλευθερισμού!). Οισιαστικά πρόκειται για έναν επαναπροσδιορισμό της διανοιής της προστιθέμενης αξίας προς όφελος των μεγάλων επιχειρήσεων και της διομηγανίας των εξοπλισμών, καθώς επιχειρείται να εξασφαλισθεί μια νέα ισορροπία ανάμεσα στα έντονα αναπτυσσόμενα τμήματα της υποδιαίρεσης I (αυτοματισμοί, διομηχανία υψηλής τεχνολογίας, ηλεκτρονική διομηχανία) και της υποδιαίρεσης II (εξοπλισμοί).

Πολιτικές αναδιανομής, περιοκόπες του έμφεσου μισθού, υποδάθμιση της συλλογικής κατανάλωσης, πολιτικές λιτότητας οριοθετούν μια νέα πολιτική κρίση και μια αυταρχική διαχείριση των λαϊκών εισοδημάτων. Η προφανής θέση του κράτους υπέρ του κεφαλαίου και ο πόλεμος στους φτωχούς, που αντικαθιστά τον προηγούμενο πόλεμο κατά της φτώχειας, έχει σαν συνέπεια την αναίρεση των προηγούμενων θεσμοθετημένων ενδιάμεσων της διαχείρι-

2. Η συνεχής μεγέθυνση της κατανάλωσης χάνει το δομικό της ρόλο, σαν διεξοδος της ανάπτυξης της υποδιαίρεσης II, όταν η τελευταία δρίσκεται σε στασιμότητα. Μια μεγενθυνόμενη κατανάλωση όταν η συνολική προστιθέμενη αξία δεν μεγενθύνεται οδηγεί αναπόφεντα στη μείωση του κέρδους.

σης των κοινωνικών αντιθέσεων· ο συναινετικός και συμβιβαστικός ρόλος του κράτους πρόνοιας δεν αποκαθίσταται με τις αυταρχικές πολιτικές (Aglietta 1986). Έτσι το ερώτημα παραμένει: αν θα διαμορφωθεί δηλαδή και θα καταλύσει το κενό που άφησε το κράτος προνοίας μια νέα εθνική συναίνεση και ταξική ηγεμονία ή αντίθετα θα ενταθούν οι αντιθέσεις γύρω από την οικονομική και κοινωνική πολιτική. Προς το παρόν πάντως προέχει ο κατασταλτικός χαρακτήρας της κρατικής παρέμβασης, που επωφελείται και από την αδράνεια του εργατικού κινήματος.

χωρική αναδιάρθρωση και νέες συμπυκνώσεις των κοινωνικών σχέσεων

Οι γεωγραφικές επιπτώσεις των νέων μορφών οργάνωσης της εργασίας μαζί με το μετασχηματιμό των θεσμών της κεϋνοιανής ρύθμισης ανατρέπουν την προηγούμενη γεωγραφία και χωρική συνάρθρωση της παραγωγής, της ανταλλαγής και της κατανάλωσης. Η μορφολογία και το περιεχόμενο της κομβικής γεωγραφίας της συσσώρευσης και της ωρίμησης μεταβάλλονται καθώς μετασχηματίζεται η χωρικότητα των οικονομικών δραστηριοτήτων, η αστική και περιφερειακή πολιτική, η αστική μορφολογία.

Από ένα εκτεταμένο κείμενό μου, σχετικά με τη χωρική αναδιάρθρωση και τις νέες μορφές της πολεοδομίας, θα υπενθυμίσω ότι η νέα χωρική οργάνωση των οικονομικών δραστηριοτήτων δίνει την εικόνα μιας πολλαπλής αποκέντρωσης. Η αστικοποίηση επιβραδύνεται και οι προηγούμενες τάσεις της πολλές φορές ανατρέπονται. Η εργατική δύναμη δεν συρρέει με τους ίδους ρυθμούς στα κύρια αστικά κέντρα και παραμένει ή κατευθύνεται σε μικρότερους οικισμούς. Οι βιομηχανικές μετακινήσεις περιορίζονται και η βιομηχανική παραγωγή διαχέεται χωρικά. Στο ενδομητροπολιτικό επίπεδο, οι κεντρικές περιοχές και τις διαφανίζουν αρνητικούς ωιθιμούς μεγέθυνσης ενώ κάποιο δυναμισμό διατηρούν τα εξωτερικά προάστεια και δακτύλιοι. Πληθυσμός, παραγωγή και ανταλλαγές εγκαταλείπουν τις κεντρικές περιοχές, τις υψηλές πυκνότητες, τη μεγάλη προσπελασμότητα και το υψηλό κόστος λειτουργίας, που συνοδεύει τις σε κεντρικές θέσεις χωροθετήσεις. Έτσι οι παραδοσιακά βιομηχανικές πόλεις και οι περιφέρειες της συναρμολόγησης γνωρίζουν την ύφεση και τη μετανάστευση, νέες περιοχές αναδεικνύονται σαν παραγωγικά κέντρα, μερικές κεντρικές περιοχές αναζωογονούνται από την συγκεντρωτική δυναμική της έρευνας και της τεχνολογίας (R+D), ένας νέος δυσμός εγκαθίσταται στα μεγάλα οικιστικά κέντρα. Στο νέο χωρικό σχήμα της μεταφορντικής συσσώρευσης η χωρική διάχυση, η επιλεκτικότητα, η γεωγραφική ιεραρχία συνοδεύουν τις μεταποίσεις της παραγωγής και των ανταλλαγών.

Οι αντιθέσεις που αναδύονται από τη χωρική αναδιάταξη της εργατικής δύναμης, της παραγωγής, των ανταλλαγών και των δραστηριοτήτων της διαχείρισης εντείνουν τα αστικά προβλήματα αλλά και οι ίδιες οξύνονται από

τη γενική κατεύθυνση των τοπικών ρυθμιστικών παρεμβάσεων. Οι πολιτικές συγχρούσεις ευνοούν τις συντηρητικές πολιτικές και τα φιλελεύθερα ιδεολογήματα της κρίσης και των διεξόδων. Σ' αυτό το πλαίσιο ο αστικός προγραμματισμός ενσωματώνει τις συντηρητικές και νεοφιλέλευθερες κατευθύνσεις της ρύθμισης, και παρά την οξύτητα των νέων αστικών προβλημάτων, το βάρος των γενικών κατευθύνσεων της μεταχεύνσιανής ρύθμισης προσανατολίζει τις βασικές μεταβλητές του. Έτσι, ο στρατηγικός του χαρακτήρας ανατρέπεται. Η συστηματική έρευνα και η τεχνική των παρεμβάσεων αποχωρίζονται, η υποστήριξη της βιομηχανίας γίνεται ο πυρήνας της πολιτικής του φιλοσοφίας και πρακτικής, ενώ η αποκέντρωση λειτουργεί ανταγωνιστικά και συμβάλλει στο οδυνηρό τέλος της συλλογικής κατανάλωσης.

Ριζικά όμως διαφορετική εμφανίζεται και η πορεία κατασκευής της νέας χωρικότητας: τα πρότυπα του φονξιοναλισμού, της μεγάλης κλίμακας, των μεγάλων οικιστικών προγραμμάτων, της προτυποποιημένης και μαζικής παραγωγής, χάνουν τη ρυθμιστική τους αποτελεσματικότητα καθώς εγκαταλείπονται τα μεγάλα προγράμματα πολεοδομικής ανανέωσης και το ενδιαφέρον στρέφεται στην ορμητική αξιοποίηση της παλιάς κατοικίας, στη συντήρηση, στο περιβάλλον και το πράσινο, στη μικρή κλίμακα και σ' ό,τι έχει μικρό κόστος. Καθώς η κατασκευή της χωρικότητας μετασχηματίζεται, ο αστικός σχεδιασμός επιδίδεται στην εντατική έρευνα νέων προτύπων. Η στροφή στην ιστορία, σαν πήγη έμπνευσης, και ο εκλεκτικισμός αποτελούν σήμερα το κοινό υπόβαθρο των διαφοροποιημένων τάσεων του αστικού σχεδιασμού: υλοποιούν τη σύνδεση με τις νεοφιλελεύθερες κατευθύνσεις στον προγραμματισμό, με τη συρρίκνωση της κατανάλωσης και διαμεσολαβούν ανάμεσα στα φονξιοναλιστικά πρότυπα του φορντισμού και στα πρότυπα μιας νέας ισορροπίας που δεν έχει ακόμα επιτευχθεί.

Μαζί όμως με τη μετατόπιση της παραγωγής, αποδιαρθρώνονται οι προηγούμενες συναρθρώσεις των δραστηριοτήτων, το καθεστώς των κοινωνικών σχέσεων και συνηθειών που βασίσθηκε στη συγκέντρωση της μαζικής παραγωγής, της μαζικής κατανάλωσης, των δημοσίων μεταφορών, της συλλογικής κατανάλωσης, κλπ. Αντίθετα αναπτύσσονται νέα πλέγματα σχέσεων και νέες μορφές διασυνδέσεων και συνεργασίας, σε τόπους, πολύ διαφορετικούς από τους προηγούμενους. Είναι οι τεχνουπόλεις, τα επιστημονικά πάρκα, το πολύμορφο μωσαϊκό των κεντρικών μητροπολιτικών περιοχών, οι νέες μορφές αστικοποίησης που συγκεκριμένοποιούν τις νέες γεωγραφικές συμπυκνώσεις των κοινωνικών σχέσεων. Ακόμη, αποτελεί έναν εμπλουτισμό της θεωρίας, και είναι η πορεία της αναδιάρθρωσης που επέτρεψε να γίνει κατανοητό, ότι ο χώρος δεν είναι μόνο μια εξαρτημένη μεταβλητή της οικονομίας και των κοινωνικών σχέσεων αλλά και μια ανεξάρτητη κατηγορία, που συγκεκριμενοποιεί τις πρόσκαιρες συμπυκνώσεις άλλων κοινωνικών κατηγοριών, τις πρόσκαιρες μορφές αλληλοεξάρτησης και συνάρθρωσής τους.

η κουλτούρα του μεταμοντερνισμού

Ξαναδιάζοντας σήμερα το δοκίμιο του Λ. Κολέτι (1982), τη διαδρομή στις

ιδεολογίες της δεκαετίας του 1960 και 1970, αντιλαμβάνεται κανείς την απόσταση που μας χωρίζει από τους μύθους μιας τόσο πρόσφατης εποχής· δεν είναι μια ποσοτική διαφοροποίηση, σε ιια διαδρομή δύο δεκαετιών, αλλά μια ποιοτικά άλλη κουλτούρα. Σήμερα τον πυρήνα των νέων ιδεολογικών κατασκευών καταλαμβάνουν ο εκλεκτικισμός, η φιλελεύθερη αθεβαιότητα και οι νέες αντιλήψεις για τις σχέσεις θεωρίας και πρακτικής.

Επίδεινοντας την προβληματική του P. Francastel, ο εκλεκτικισμός συγχροτήθηκε πιο γρήγορα στο πεδίο της αισθητικής πριν ακόμη κωδικοποιηθεί με το συμβατικό τρόπο της ιδεολογικής θεωρίας ή της πολιτικής ιδεολογίας. Έθεσε σε αμφισβήτηση την απόλυτη πίστη στον ορθολογισμό, στη γραμμικότητα της προόδου, στη συνέχεια των φαινομένων και στην ομαλότητα της χρονικής μεταβολής. Σήμερα εκλεκτικιστικές συναρθρώσεις μπορούν με σαφήνεια να αναγνωρισθούν στην αισθητική καὶ στην πολιτική ιδεολογία. Στην πρώτη, ενάντια στα δόγματα της μοναδικότητας, της στυλιστικής συνοχής, της αφαίρεσης και του πουρισμού προτείνονται η μορφολογική αμφιβολία, η αντιφατική οργάνωση, η ειρωνεία και η πολυμορφία των στύλων, η επανερμηνεία της ιστορίας και η ενότητα της διαφοράς. Εδώ η αναβίωση του εκλεκτικισμού οφείλεται στη συμφιλίωση με το ιστορικό παρελθόν, στη στροφή στην ιστορία σαν πηγή έμπνευσης νέων προτύπων, με δυο λόγια στη νέα κυριαρχία του ιστορικισμού. Στη δεύτερη; η αποδιάρθρωση των ρυθμιστικών και ιδεολογικών μηχανισμών επέτρεψε πρωτόγνωρους πειραματισμούς και συμφιλιώσεις: της αριστεράς με τον κεϋνσιανισμό, του σχεδίου με την αγορά, της κρατικής ιδιοκτησίας με το χρηματιστήριο.

Πάντα στο πεδίο των πολιτικών ιδεολογιών και παρά το γεγονός ότι ο νεοφιλελεύθερισμός αδυνατεί να καθιερωθεί σαν λαϊκή ιδεολογία, ο φιλοσοφικός του πυρήνας ασκεί μεγαλύτερη γοητεία. Μοιάζει εύλογο, και η πολιτική πρακτική δεν το διαψεύσει, ότι η κοινωνία είναι προϊόν των πράξεων παρά των αποφάσεων και ότι η αποιπική πρωτοβουλία συνδυάζεται καλύτερα με την αθεβαιότητα του κοινωνικού γίγνεσθαι. Πρόκειται για μια στάση που υποθάλπει ταυτόχρονα μια σημαντική αναθεώρηση των σχέσεων θεωρίας, επιστημονικής πρόσβλεψης και πρακτικής.

Έτσι στο χώρο της κοινωνικής θεωρίας μπορεί να διαπιστωθεί μια ταχεία πορεία ιδεολογικοποίησης – μυθοποίησης και από την άλλη οι αναλυτικές προσεγγίσεις και η κατανόηση παύουν να αποτελούν προϋπόθεση και κατευθυντήριο οδηγό της πρακτικής. Αντιφατικές ιδεολογικές κατασκευές γίνονται αποδεκτές (όπως αυτή του φιλελεύθερου κράτους που αποδειχνύεται ότι κινητοποιεί μεγαλύτερους πόρους από το κράτος του κεϋνσιανισμού) εδώ ο πραγματισμός καθιερώνει τον «κανόνα του τυφλού», την πράξη δηλαδή που προηγείται της κατανόησης. Συνολικά η αποσπασματικότητα και η αντιφατικότητα καταλαμβάνει, όπως ισχυρίζεται ο E. Soja, τον πυρήνα της κοινωνικής θεωρίας.

* * *

Μέχρι σήμερα, ο απολογισμός των κοινωνικών νεωτερισμών που συνοδεύουν το νεο-αναδυόμενο κύκλο δεν υποθάλπει μια αισιοδοξία· αλλά και πάλι

οι κατευθύνσεις που προσλαμβάνει η οικονομία, η πολιτική και η ιδεολογία δεν είναι οριστικές. Οι «ριζοσπαστικές», «νεοφιλελεύθερες», «νεοσοσιαλδημοκρατικές» ή σιντηρητικές διέξοδοι της κρίσης θα κωδικοποιηθούν μέσω μιας συνεχίζομενης κοινωνικής σύγκρουσης, στην οποία, μέχρι σήμερα, το χεφάλαιο έχει επιβάλλει τις επιλογές του. Σε κάθε περίπτωση έχει μεγάλη σημασία να γίνει κατανοητό ότι μια νέα ισορροπία δεν θα προκύψει μέσα από αυτόματους μηχανισμούς ρύθμισης, και να γίνει επίσης αντιληπτό το πνεύμα του εκσυγχρονισμού, της αναδιάρθρωσης, της ρευστής μεταβατικότητας που εγκαινιάσει η δεκαετία του 1970.

Βέβαια στην Ελλάδα χυριαρχεί η προβληματική της προηγούμενης κρίσης, αυτής του 1873, με κεντρικό ζήτημα πάντοτε το «εθνικό πρόβλημα»: τα αρχαία ελληνικά και τα ελληνοτουρκικά. Στην αποβιομηχάνιση, στις μηδενικές επιδόσεις της οικονομίας, στο περιορισμένο λαϊκό εισόδημα, στη φαγδαία υποβάθμιση της συλλογικής και πολιτικής ζωής αντιταραβάλλονται πολιτικοί κομπασμοί και ενθικολαϊκά θεάματα, σε μια πορεία πρωτοφανούς αποβλάκωσης. Αν η ανοησία ήταν εμπόρευμα θα 'χαμε ετήσια αύξηση 6% του εθνικού «μας» εισοδήματος.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Aglietta M. (1986) *Etats - Unis: persévérance dans l' être ou renouveau de la croissance?* στο *Capitalismes fin de Siècle*, ed. PUF, Paris.
- Boyer R., J. Mistral (1983) "La crise: d'une analyse historique à une rue prospective" *Annales N.3, Mai-Juin.*
- Castells M. (1985) "High technology, economic restructuring and the urban-regional process" στο *High Technology, Space and Society, Urban Affairs An. Reviews*. Sage, Vol. 28, London.
- Hanisch T. (1981) "The impact of information technology on employment from the standpoint of labour market theory" στο *Microelectronics, Productivity and Employment, OECD, No 5, Paris.*
- Θεοχαρός X. (1985) «Οι σύγχρονες τεχνολογίες και η θεωρία της αξίας» Θέσεις, No 13.
- Ιωακείμογλου H. (1985) «Αυτοματοποίηση της παραγωγής και συλλογικός εργάτης», Θέσεις, No 4.
- Ιωακείμογλου H. (1985) «Για την αντικαπιταλιστική έξοδο από την κρίση», Θέσεις, No 11.
- Κολέτι Λ. (1982) *Oι ιδεολογίες από το 1968 μέχρι Σήμερα*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα.
- Lipietz A. (1985) "Trois crises: métamorphoses du capitalisme et mouvement ouvrier" CEPREMAP, No 8528, Paris
- Mandel E. (1980) *Long Waves in Capitalist Development: The marxist interpretation*, Cambridge University Press.
- Μοροπούλου T. (1986) «Αναζητώντας την άλλη ανάπτυξη» *TO BHMA*, 30 Νοεμβρίου.
- Thyrow L. (1984) "The disappearance of the middle class" *New York Times*, 5 February.
- Toffler A. (1980) *The Third Wave*, Bantam Books, New York.